

Gerard Ciołek

Najstarszy plan rezydencji puławskiej.

Podczas prac nad przygotowaniem wystawy z okazji jubileuszu 150-lecia muzeum w Puławach w 1959 roku, oraz w trakcie kompletowania materiałów do przygotowywanej monografii ogrodów puławskich, dokonane zostało w zbiorach autora "odkrycie" najstarszego z dotąd znanych planów tej rezydencji. Jest to rysunek perspektywiczny, przedstawiający z lotu ptaka widok pałacu i ogrodu od strony południowej, a wykonany w 1942 roku na podstawie kopii oryginalnego planu Puław, znajdującego się w owym czasie w Bibliotece Ordynacji Zamoyskich w Warszawie, w tece oznaczonej sygnaturą 150.598.IV.(ryc. 1).

Zarówno oryginał jak i jego kopia uległy spaleni w schronie Biblioteki Krasieńskich po powstaniu warszawskim w 1944 roku, natomiast dziwnym zbiegiem okoliczności ocalał ów rysunek perspektywiczny w zrujnowanym mieszkaniu autora przy ulicy Okólnik 11 w Warszawie i odnaleziony został w gruzach przez jego żonę, Reginę, wraz z resztkami innych materiałów naukowych na wiosnę 1945 roku.

Jest to rysunek w ołówku, częściowo opracowany w tuszu, oparty na siatce kwadratów, będących podstawą przeniesienia planu na widok perspektywiczny metodą wykreślną a więc dającą pełną swobodę w ponowne jego przekształcenie w rzut poziomy. Zabieg ten wykonany na współczesnym planie sytuacyjno-wysokościowym Puław, w skali 1:1000, wykazał zupełną zgodność sytuacyjną podstawowych elementów planu: korpusu głównego pałacu, zarysu dziedzińców, głównej osi ogrodowej i w niektórych tylko drugorzędnych szczegółach wykazuje pewne odchylenia, np. w przebiegu krawędzi skarpy w południowej części górnego ogrodu.

W ten sposób powstała rekonstrukcja nieistniejącego już materiału do dziejów Puław, niestety w niepełnej jego treści, albowiem ów rysunek perspektywiczny nie został ukończony w całości. Wprawdzie niektóre jego fragmenty reprezentują nawet szczegóły dekoracyjne, jak np. wzory parterów, inne natomiast dają jedynie ogólny zarys założenia i jego zabudowy, a w partii dziedzińców zaznaczony jest tylko przebieg linii ich wewnętrznego podziału, jak też zarys granicy północno-wschodniej, z wlotem czterorzędowej alei na osi pałacu.(ryc. 2).

1. Ogólna konstrukcja planu Puław z Biblioteki Ordynacji Zamoyskich wykazuje w swych głównych zarysach duże analogie ze znany i publikowanym planem J.S. Deybla z 1760 roku (ryc. 3), pochodzącym ze zbiorów Muzeum Czartoryskich w Krakowie /1/. Jest to układ, oparty o skrzyżowanie dwóch osi, z których główna, pałaco-

wa, łączy aleję wjazdową, bramę, dwa dziedzińce, korpus pałacu i tarasy na skarpie wiślanej, natomiast oś druga, prostopadła do poprzedniej, stanowi trzon założenia ogrodowego.

Dziedziniec "pałacowy" ujęty jest w podkowę zabudowań, na które składają się: pałac z narożnymi alkierzami, dwie wielkie oficyny i dwa mniejsze pawilony, ustawione symetrycznie po jego obrzeżu. Oficyny łączą się z pałacem parterowymi galeriami, załamany pod rozwartym kątem.

Ogród dotyka południowo-wschodniej fasady pałacu, oficyny i pawilonu, a jego główna oś wychodzi ze środka fasady oficyny i kończy się w narożniku ogrodu, gdzie jego południowo-wschodnia granica styka się z krawędzią tarasu. Granice ogrodu wyznacza wysoki mur, przechodzący w ogrodzenie z filarów ze sztachetami od strony tarasów. Od północnego wschodu, w obrębie ogrodzenia, ciągnie się pas kwater drzew owocowych, oddzielony od ogrodu ozdobnego wysokim żywopłotem. Zbocza skarpy, opadającej ku łące wiślanej pokrywają wysokie drzewa, gęste krzewy i zarośla.

Ozdobna część ogrodu dzieli się na cztery człony, położone równolegle do linii zabudowań, a zarazem symetrycznie w stosunku do głównej osi ogrodowej. Człon pierwszy stanowi zespół parterów, leżących w lekkim obniżeniu w stosunku do pozostałego terenu, podskarpami kreślonym okalającymi go ~~rampami~~ ziemnymi, rampami i schodami. Człon następny tworzą cztery partery, człon trzeci dwa partery i dwa boskety i wreszcie człon czwarty składa się z półkolistego amfiteatru o dwóch ćwierćkolistych parterach, ujętych w duży bosket, kryjący w sobie promienisty układ chodników i gabinety. Rysunek parterów, sądząc z fragmentarycznego przekazu, oparty jest o klasyczny typ parteru francuskiego, którego dywanowy ornament posługuje się motywami palmetowymi i akantusowymi. Narożniki par-

terów, wcięte ówmerćkoliście i wolutowo, flankowane są piramidami drzew iglastych, gabinety i wnęki ściana szpalerowej amfiteatru ozdobione są rzeźbami.

Zespół tarasowy stanowi oddzielny element całego założenia i jest związany kompozycyjnie tylko z pałacem. Jego rzut poziomy jest zaaranżowany bogato, składa się bowiem z części centralnej, w formie schodów na odcinku koła, opadających pięcioma biegami, oraz silnie ^{zryzalitowanych} ~~zryzalitowanych~~ skrzydeł, występujących przed zasadniczą płaszczyzną stoku, również starasowanego ziemnymi skarapami, dodatkowo wysuniętych ku przodowi w ich części południowej. W narożnikach, utworzonych przez korpus pałacu i galerie, mieszczą się dwa duże i dwa mniejsze partery, tworzące typowe jardin particulier, do użytku właściciela pałacu.

Ogród dolny, którego kształt uwarunkowany jest względami sytuacyjnymi, posiada własną oś kompozycji, wiążącą się z osią główną całego założenia w półkolu, nawprost schodów tarasowych. Oś jego, równoległa do linii brzegowej łachy, przechodzi w części północno-zachodniej przez zespół kwater bosketowych, z kolistym placem na skrzyżowaniu chodników.

2. Jak nadmieniono wyżej, omawiany plan posiada duże analogie w zakresie swej budowy z planem Deybla z 1760 roku. Istnieją jednocześnie i znaczne różnice, pozwalające mniemać o jego wcześniejszym pochodzeniu. Na pierwsze miejsce wysunąć należy różnicę w wielkości powierzchni ogrodu górnego, przy tej samej jego długości na obu planach, wynoszącej około 230 m. Ogród w planie Deybla jest o 100 m szerszy, zajmuje bowiem cały pas terenu, przylegający do avant-cour, na którym w miejsce kwater sadowych powstały dwa duże boskety i dalej na terenach nowych wielki teatr ogrodowy. Ta zestawienie sposobu zagospodarowania wskazuje na wcześniejsze datowanie omawianego planu z Biblioteki Zamoyskich. Drugim istot-

nym argumentem w tej analizie jest porównanie sytuowania oficyny południowej i sposób związania z nią głównej osi ogrodowej. Plan z Biblioteki Zamoyskich wskazuje na ~~kliszowe~~ usytuowanie tej oficyny bliżej pałacu, niż na planie Deybla, i ściśle jej powiązanie z kompozycyjnym układem ogrodu, podczas gdy w drugim wypadku oficyna ta, znacznie mniejsza, i przesunięta około 23 m ku wschodowi, na swej osi posiada jeden z parterów. Plan Deybla powtarza w ogólnym zarysie układ pierwszego członu parterów z planu z Bibliote-
rozszerza
ki Zamoyskich, lecz ~~kasuje~~ ich obniżenie w stosunku do ~~pozosta-~~ poziomu reszty ogrodu, znaczne natomiast zmiany wprowadza w pozostałych członach, a przede wszystkim kasuje amfiteatr z promienistym układem dróg i w jego miejsce zjawia się asymetrycznie rozwiązany człon końcowy, z małym parterem, sąsiadujący z bosketem, w którym obszerny gabinet ozdobiony jest pawilonem o owalnym korpusie z bocznymi ryzalitami. Również linia graniczna od strony skarpy ulega przesunięciu ku ogrodowi, co daje ~~przypuszczenie~~ podstawę do przypuszczenia, iż odegrały tu rolę względy stabilności krawędzi tarasu i po obsunięciu się skarpy trzeba było mur ogrodowy przesunąć bardziej ku wschodowi. Podobne uwagi nasuwają się przy porównaniu obu tarsów przy pałacu: plan Deybla rysuje je w znacznie skromniejszej formie, bez centralnych schodów, jakkolwiek ogólny ich zarys, jak też i zasada rozplanowania ogrodu dolnego są do siebie podobne. Można sądzić, iż zmiany te w ukształtowaniu skarpy spowodowane zostały jedną z większych powodzi, która podcięła podstawę wzgórza, a wieloletnie prace autora w Puławach zetknęły go z problemami usuwiskowymi wzgórza - stąd też niewątpliwie owe wielkie mury oporowe przy serpentynach na planie Deybla.

3. Niezależnie od wyszczególnionych różnic, wynikających z analizy porównawczej obu planów, w argumentacji za wcześniejszym dą-
towaniem planu z Biblioteki Zamyskich/^z pomocą przychodzi charakterystyka stylistyczna obu planów, jak również planu Aignera z 1776

roku. W tym zestawieniu podkreślić należy przede wszystkim klasycyzm rozwiązań planu z Biblioteki Zamoyskich, tak charakterystyczna dla koncepcji ogrodowych z początku XVIII wieku, a mająca swe odpowiedniki na polskim gruncie, zwłaszcza w pracach saskich planistów ogrodowych, działających w Warszawie. Do cech owej klasycyzacji niewątpliwie zaliczyć należy motyw półokręża, amfiteatralnego zakończenia głównego wnętrza ogrodowego, z radialnym wachlarzem chodników wśród szpalerowych ścian, które tak często widzimy w warszawskich ogrodach okresu saskiego: w ogrodzie Saskim (ryc. 4), w ogrodach Brühla przy Wierzbowej (ryc. 5) i przy Nowym Świecie czyli na Foksalu (ryc. 6), a w założeniach prowincjonalnych w Laszkach Murowanych, (~~ryc. 7~~), Radzynie Podlaskim (~~ryc. 8~~), Rydzynie (~~ryc. 9~~), Brniu (ryc. 7) i i. Motyw ten, występujący w *Theorie et Pratique du Jardinage* Le Blonde'a i D'Argenville'a, kontynuatorów wielkich koncepcji Le Notre'a, szczególnie chętnie stosowany był przez Pöppelmanna, Jaucha, Fontanę i innych architektów i planistów ogrodowych, pracujących w Polsce w I połowie XVIII stulecia.

Również sposób rozwiązania tarasów puławskich, tak bardzo przypominający projekty tarasów przy pałacu Kazimierzowskim w Warszawie, (~~ryc. 8~~) wydaje się wskazywać na warsztat saskich planistów z czasów Augusta II. Podział stoku na wąskie tarasy, ziemne skarpowanie, ryzalitowanie partii centralnej i szereg innych szczegółów wskazuje na bliskie związki między tymi założeniami, do których również zaliczyć można tarasy w ogrodzie Gozdzkich czyli na Dynasach w Warszawie.

4. Dążąc do choćby przybliżonego umiejscowienia w czasie planu Puław z Biblioteki Zamoyskich należy nadmienić, w jakim zespole plan ten znajdował się w tece, oznaczonej sygnaturą 150.598.IV. Był to album planów, zawierający następujące pozycje: pałac i og-

ród Błękitny w Warszawie, pałac Czartoryskich w Lublinie, ogrody w Puławach, Wysocku, Sieniawie, Oleszycach, Dzikowie oraz parę okolicznościowych projektów dekoracji z okazji polowań królewskich. Były to rygielne projekty różnych autorów i o różnym poziomie opracowania. O ile autor pamięć nie zawodzi, nie były one sygnowane żadnymi nazwiskami. Jedynie na planach pałacu Błękitnego widniały odręczne uwagi Augusta II.

Z wymienionymi miejscowościami wiążą się nazwiska rodów Lubomirskich i Sieniawskich, których fortuna przeszła z ręką Zofii Sieniawskiej w dom Augusta Czartoryskiego w 1731 roku. Niewątpliwie pomocną jest tu i data objęcia pałacu Błękitnego przez Czartoryskiego w zamian za dożywotnie użytkowanie Wilanowa przez Augusta II (1730). Wnioskować stąd można, iż teja z planami została skompletowana przez Czartoryskich po 1731 roku i że materiały te dotyczyły spraw z lat ubiegłych, a nie aktualnych. Wskazywałby na to również i charakter planów i ich treść, a niektóre z nich dotyczyły obiektów, związanych z nazwiskiem Tylmana z Gameraen, jak Łubnice, prawdopodobnie pałac Czartoryskich w Lublinie, Wysock, Oleszyce oraz Mateusza Daniela von Pöppelmanna - pałac Błękitny. Kopie planów Łubnic, Wysocka i Oleszyc ocalały w zbiorach autora i były publikowane /2/. Można by zatem przypuścić, że i plan Puław pochodzi z przed roku 1731.

5. Z relacji Tannera i Daleyraca z lat 1678 - 9 wiadomo, że pałac Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w Puławach, zbudowany przez Tylmana z Gameraen około 1675 roku, wznosił się "...wśród pięknie urządzonego tarasu, w ogrodzie" /3/. W roku 1706 Karol XII spalił pałac i dopiero w 1722 roku jest mowa o Frantzu Mayerze, kierowniku odbudowy pałacu, a w roku 1736, już za Czartoryskich, architekt ~~Jan~~ Deybel (Jan Zygmunt Deybel von Hammerau?) kończy pracę przy pałacu /4/. Można by zatem przypuszczać, że rekonstruowany

Tak znaczna przebudowa i rozbudowa ogrodu, jaką widzimy na planie z 1760 roku, musiała wynikać z jego ponownego wielkiego upadku i zaniedbania, który już dłużej tolerowany być nie mógł. O ile można zawierzyć pismom Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, stan taki Puław był około roku 1754: "...ogród nieosobliwy, jużem widziała piękniejsze: koło pałacu na górze jest kilka ulic lipowych, a dalej sady i dziczyna doysć smutna: świerki, sosny, jałowce. Oboje księstwo nie kochają się zbytecznie w ogrodach, ale ja... widzę, że gdyby kto chciał i umiał, prześliczne rzeczy mógłby tu porobić" /8/. Było to jeszcze za życia Augusta i Zofii Czartoryskich, którzy raz jeszcze podjęli wysiłek około podniesienia ogrodu do poziomu, odpowiadającego ambicjom głównej rezydencji "Krezusa" Familii /9/ i zajęli się realizacją owych "ślicznych rzeczy, jakie oglądamy na planach Puław z lat 1760, 1770 i 1776 /10/. Prace restauracyjne pałacu i ogrodu, prowadzone pod kierunkiem Joachima Hempla w 1785 roku /11/ zakończyły epokę barokową Puław, by ustąpić nowym "prześlicznym rzeczom", urządzanym tu przez ^{Flemmingów} w latach 1788 - 1830 przez Izabelę z ~~Flemmingów~~ Czartoryską.

Przypisy.

1. General Plan de Pulaw. J.S. Deybel 1760. Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Zbiór Graf. 477.
2. Gerard Ciołek. Ogrody Polskie. Warszawa 1954. Arkady. ryc. 96, 89, 88.
3. por. Jaroszewski T. Kowalczyk J. Puławy. Zarys historyczny rozwoju przestrzennego. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki PAN 1956 nr 1.
4. ibid.
5. ibid.
6. Stanisław Łoza. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa 1954.
7. Baliński - Lipiński. Starożytna Polska. Warszawa 1885. II. 1168
8. Hoffmanowa z Tańskich Klementyna. Listy Elżbiety Rzyczyckiej. Kraków. 1925. 48.
9. Polski Słownik Biograficzny. August Czartoryski. Kraków 1938.

10. Poza planem Deybla z 1760 - anonimowy "Plan von Pulaw" z ok. 1770. Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Zb. graf. Rr 1814.
- anonimowy "Plan de Poulaw z ok. 1770. W zbiorach Gerarda Ciołka. - Chr. P. Aigner "Plan General de Pullawy" z ok. 1776. Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Zb. graf. Rr. 1813.

11. Jaroszewski - Kowalczyk j.w. 224.

Ryciny.

1. Perspektywiczny widok z lotu ptaka Puław wg. planu z Biblioteki Zamoyskich. Wykonał Gerard Ciołek 1942.
2. Odtworzenie planu Puław wg. rysunku perspektywicznego z 1942r. Opracował Gerard Ciołek 1960.
3. Plan Puław J.S. Deybla z 1760 r. /^{Wg.}oryginału z Muzeum Czartoryskich w Krakowie.
4. Fragment planu ogrodu Saskiego w Warszawie. Amfiteatr. 1937.
Wg. A. Karczewskiego. oprac. G. Ciołek.
5. Fragment planu ogrodu Brühl przy ul. Wierzbowej w Warszawie /^{Amfiteatr} 1737. Wg. A. Karczewskiego. oprac. G. Ciołek
6. Fragment planu ogrodu Brühl przy ul. Nowy Świat w Warszawie /^{Amfiteatr} 1747. Wg. oryginału w Zbiorach Drezdeńskich. Oprac. G. Ciołek
7. Fragment planu ogrodu w Brnie. Amfiteatr. Wg. St. Mikoszewskiego.
8. Fragment planu ogrodu Kazimierzowskiego w Warszawie. Tarasy. J.S. Deybel ok. 1732. Oryginał w Zbiorach Drezdeńskich.